Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-24-1-7-19

NAKI ISANBET AS A LINGUIST[1]

Fuat Ashrafovich Ganiev,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art,
Tatarstan Academy of Sciences,
12 K. Marks Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
m5183405@yandex.ru.

The article by Fuat Ashrafovich Ganiev (1930–2016) systematizes information about Naki Isanbet's multifaceted work (1899–1992) in the field of Tatar philology. Special attention is paid to the analysis of Naki Isanbet's contribution to Tatar linguistics and Turkology. So, N. Isanbet proved himself as a talented scientist-philologist.

F. Ganiev was a linguist who "left a deep mark in the history of Tatar grammar, lexicology and lexicography, who devoted his life to the study of the problems of the Turkic and Tatar linguistics and gained recognition not only in Tatarstan, but also abroad, who created his scientific school, which made a lot of efforts to train highly qualified specialists and organize scientific activities".[2] The author of the article was born on August 1, 1930 in the village of Nasibash of the Salavat District in Bashkortostan. His grandfather Shayakhmet was Taiba abistai's brother, the mother of the famous writer and scientist Naki Isanbet.

Key words: Turkology, Tatar linguistics, linguistic concept, Naki Isanbet

For citation: Ganiev, F. Naki Isanbet as a linguist // Tatarica. 2025. № 1 (24). pp. 7–19. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-7-19

Introduction

In Naki aga Isanbet's work, as you know, a large place has been occupied by the study of ancient manuscripts and analysis of literary texts ([4], [5], [6], [7], [8], etc. – *M. Kh.*). He has also collected and classified Tatar folk proverbs and sayings, giving them corresponding interpretations and enriching the Tatar spiritual culture with

[1] The first edition of this article was published in the journal "Kazan Utlary" ("Kazan Lights") in 1969. [1], the second supplemented version was published in the anniversary collection [2]. As the author of the paper passed away, the structure of the article has been built in accordance with the requirements of the journal by its editor M. M. Khabutdinova and clarifications were made regarding the bibliography.

[2] See a bout F. A. Ganiev: [3].

fundamental works ([9]). He has taken an active part in the compilation of dictionaries [10], ([11] – *M. Kh.*) and at present, he is making up a large explanatory dictionary of the Tatar language[3]. Comments and prospects of this dictionary are stored at the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and History of Academy of Sciences of the USSR [14].

All this work requires knowledge of general linguistics, Turkology and Tatar linguistics, and the author should rely on a certain linguistic concept. Therefore, research on Tatar linguistics and Turkology has occupied a significant place in N. Isanbet's work. As N. Isanbet once wrote, "orphan child cuts the umbilical cord himself", he aims to further develop these works by clarifying the theoretical problems of linguistics to solve practical problems.

After familiarizing with these studies, we can conclude that N. Isanbet has been a highly qualified linguist in the field of Tatar linguistics; moreover, he has further developed the aforenamed areas of linguistics.

In his works, especially in the materials related to the dictionary, N. Isanbet mentions that the Tatar language is agglutinative, and we should not measure it with another language gauge, another language "arshin". If, when learning a language, we measure it with another language gauge, the specific features of the target language remain unclear, and the linguistic phenomena absent in this language are considered to be a linguistic drawback. Thus, the methodological drawback in learning the language leads to a methodological drawback – vulgar sociologism.

Material and methods

In his works, N. Isanbet to a certain extent has developed the issues of the Tatar language grammar. We do not set ourselves the task of exploring the entire grammatical concept. His grammatical views are currently at the top of grammatical science. At the same time, his grammatical views contain ideas that are quite original not only for the Tatar language grammar, but also for the entire Turkology, manifesting a new approach to some linguistic phenomena.

Discussion

N. Isanbet has indicated that some words, defined as a certain part of speech, do not correspond to the definition given to this group of words. He believes that many nouns in the Turkic languages, in the Tatar language as well, function as adjectives: "Nouns (when they act as adjectives); such a function is shown in the explanation: *timer kalam* (iron pen) *(timer* – is an adjective)" [14, p. 20].

In Turkology, there is no consensus on this issue: some scientists consider this type of words only as nouns, other scientists believe that nouns just act as adjectives, and there is also an opinion that this linguistic phenomenon is a consequence of the the lack of distinction between the noun and the adjective.

The fact that nouns can be adjectives is common in other languages. For example, in English, words like *gold, stone, silver* have the adjective meaning depending on the context. English experts, Germanists, consider this to be a kind of conversion, that is: creating a new word by transition of a word from one part of speech to another.

Not limiting such nouns with a wide morphological meaning to their narrow meaning is undoubtedly an original thought corresponding to the features of the language.

N. Isanbet's opinion on the endings *ly-le, syz-sez*, etc. is also important. In Turkology, the grammatical and semantic essence of these adjectives has not been determined accurately so far. Most scientists classify them as word-formation endings. For example, this point of view was defended by the famous Turkologist Prof. N. Baskakov [15, pp. 188–194].

However, linguistic facts show that such endings, along with the formation of new words, can create grammatical forms. Let's say, the ending *sez* in the word *yamsez* (ugly) forms a new word, a new lexical unit. But in the phrase *ostalsez kaldyk* (no table left for us) the ending *sez* does not express any lexical-semantic meaning. Because this word is not a new lexical unit with a special lexical meaning - it is neither a noun nor an adjective. It expresses only a grammatical meaning, that is, it is only a form of the word *ostal* ("table"), formed using the ending *sez*. This phenomenon has its own causes and conditions. The subtle feature of these endings, which, depending on the context and word, can form both a new lexical unit and a new grammatical form, was cleverly observed by N. Isanbet in 1949: "The

[3] You can find information about the fate of N. Isanbet's explanatory dictionary in M. Khabutdinova's article "Pochemu ne byl opublikovan pervyi tolkovyi slovar' tatarskogo yazyka Naki Isanbeta?" ("Why wasn't the first explanatory dictionary of the Tatar language by Nakie Isanbet published?) [13].

use of the endings of *ly-le, syz-sez* is not noted everywhere, but only when they get the meaning of a word with an independent meaning... the word "zhirle" in its morphological variability means "owning land", "having land"; since this meaning is made clear by morphological variability, there is no need to include it in the dictionary... the wordforms with the endings "ostalsez", "chulmaksez" ("without a table", "without a pot"), etc., which can be attached to each word in the general order, do not have a place in the dictionary" [14, p. 10].

As early as in 1960, Prof. M. Zakiev paid attention to this issue and came to the conclusion that, along with the derivational ability, they can express grammatical meanings. He proved that in the interpretation of the grammatical meaning they form grammatical cases [16]. In modern Tatar linguistics, this opinion is being developed.

As we know, composite words, composite lexical units, occupy a large place in the Tatar language vocabulary. For example, composite words make up the vast majority of verbs. The number of root words and derivatives is about five thousand [17, p. 14], and the number of compound and composite adjectives is more than a few tens of thousands. In other Turkic languages, the situation is the same. But for some reason, this phenomenon is practically not taken into account in the grammar of Turkic languages and is not given in dictionaries. Most turkologists do not consider composite words, especially composite verbs, a new lexical unit, a new word, but only a grammatical form. Compound words of such a structural type are found, for example, in Hindi and Japanese. Researchers on the Hindi and Japanese languages consider them to be individual words, lexical units, and represent them separately in dictionaries.

N. Isanbet, unlike most turkologists, has distinguished composite and compound verbs as separate words, as different lexical units. He writes: "Composite verbs occupy an important place as being made up from two or three words, they create a new meaning. They turn the number into quality. For example, *alyp kilu, echep zhibaru, belep kalu* (*bring, sip, find out*). Since the words, contained in such composite verbs, are written separately but have an independent meaning, they should either receive a place in their row, or should be given beginning with a new line" [14, p. 22].

Also, N. Isanbet successfully introduced new grammatical terms in his works.

For example, instead of the term "inclination of the verb", he used the "change in the verb", and instead of the term "personal or premising particles" of modern grammar, he used the "front particle".

In the first years of the Soviet Union, the education of people, their familiarization with culture was the most relevant and significant matter, so at that time, there was a great demand for primers and textbooks based on new, rational methods. The leading representatives of Tatar intellectuals took an active part in this work.

During this period, N. Isanbet, along with teaching, created primers and textbooks for Tatar and Bashkir schools [18], [19], [20]. The Bashkir primer, written by N. Isanbet in collaboration with Kh. Sagdi, is considered to be one of the first primers for that time, occuping a prominent place among the Bashkir language school books. N. Isanbet and Kh. Sagdi's primers are very different from most of the pre-revolutionary ones. These primers are based on rational methods and on the principle of reading a whole word. At that time, these textbooks were the main manuals in schools.

N. Isanbet has always been interested in the problems of spelling of the Tatar language. This interest began with the first primer he wrote.

The scholar has also published his major three-volume work on Tatar proverbs [9]. In terms of volume and content, this work stands on a par with the world-famous proverb dictionaries.

The proverbs, collected in the book, clearly demonstrate the wealth and versatility of Tatar spiritual culture. Some articles, reviewing this wonderful and fundamental book, have already been published. However, this work has not received a proper assessment from a linguistic point of view yet[4].

Here, we want to mention some elements of this work related to linguistics. The collections contain a huge language wealth. The number of proverbs is more than several tens of thousands.

This work presents the collection of the rich material for studying the structure, system, morphological and syntactic systems of the Tatar language. The natural structure of the language is given primarily in proverbs. The architectonics of centuries-old proverbs helps reveal the subtlest features of the Tatar language system. Tatar linguists find a lot here and will find real gems

[4] The list of major works, written in recent years, can be found in the article by M. Khabutdinova [12, pp. 294, 305–312].

related to the structure of the language in the collections in the future. Summarizing, we can say that the proverbs, collected in this work, are among the most reliable sources used to study the Tatar language grammar.

At the same time, the proverbs, presented in the collection, are of great importance in terms of historical grammar studies. The work indicates the approximate period of the emergence and existence of many proverbs. This greatly facilitates the clarification of some issues of historical grammar. Also, based on the content of proverbs, their lexical-stylistic and syntactic features, many aspects of diachronical grammar can be represented.

The work is of great importance for lexicology and lexicography.

In this work, in several tens of thousands of proverbs, collected from the language and various literary sources, you can find many words and phraseological units related to different layers of vocabulary: ancient and historical words, dialect words, borrowings, etc. used in proverbs and no longer used in the modern language, or used only in ancient sources, etc. These facts indicate that the proverbs in the collection represent a rich treasure trove, providing an illustrative material for dictionaries, in particular for explanatory dictionaries. At the same time, proverbs help disclose the meaning of a particular word.

This indicates the great importance of proverbs for lexicography.

Proverbs allow us to establish the approximate period of the use of ancient and historical words, at the same time, they are a rich source for historical lexicology. For example, *Churtan charykchynyn utyn kurmas* (Pike does not see a fisherman's light who catches fish at night in the light of the beam) *(charykchy* – a fisherman who catches fish at night in the light of the beam), *Yalgyz agach urman bulmas, yalgyz kirpech korgan bulmas* (A lonely tree will not become a forest, a lonely brick will not become a fence) *(korgan* – brick fence), *Yuldashy yakhshynyn ulzha lesasy yakhshy* (He who has a good fellow traveler, has good prey, trophy) *(ulzha* – prey, trophy), *Tura sikersa, kyrgyn kila* (If the boss jumps, the epidemic will break out) *(kyrgyn* – epidemic).

All these words are explained, which facilitates the researcher's work.

The proverbs, given in the collections, are a kind of source for the study of dialects, especially dialectic vocabulary. Since most proverbs indicate the place of their use, it is easy to determine what kind of dialect the words belong to. The collection gives the interpretation of each dialect word. For example, *tunelu (turn away), irmak (interesting, funny), cherashu (be stubborn), yramly (fertile), pyzhytu (fade)*

As we know, among dictionaries of different types, the most difficult to compile is an explanatory dictionary. This work, along with high scientific and theoretical training, requires the accumulation of an incredible amount of material. Compiling an explanatory dictionary means titanic work that lasts decades, devoted to collecting a huge amount of words and the corresponding material. This work has been performed by N. Isanbet. He has collected a wealth of material for the explanatory dictionary, selecting language gems from different sources.

All types of words and phraseological units, included in the dictionary, are listed on separate cards.

They indicate the meaning of each word and phraseological unit, examples are given and explanatory information is provided.

The number of words of various structures and style, collected by scholar, exceeds 80 thousand, supplemented by rich phraseological material. Currently, he is working on compiling an explanatory dictionary, based on an amazingly extensive material on cards, clarifying the principles of compiling a dictionary. In its structure, this dictionary reminds of the Russian language dictionary creatively developed by V. Dal.

For practical convenience, N. Isanbet presents the content of this dictionary in strict alphabetical order. The interpretation of the word is given in the following order: from the initial meaning to the present one and back to the past time. A separate paragraph with expressions, phraseological units, set phrases and idioms, associated with this word, is followed by the interpretation of its meaning.

The explanatory dictionary is planned to be published in four volumes[5].

---

[5] From the memoirs of Nakie Isanbet: "When my work on the explanatory dictionary could no longer continue at my house and when I reached the stage of typewriting and editing, I created the first prospectus of the dictionary and knocked at the door of the Branch. (This was not a wide prospectus, but in advance I simply wanted to find out the number of volumes it would fit in). I turned to the Branch with a request to assist in the publication of the full explanatory dictionary of the Tatar language. The regional party committee also offered the Branch their help with this matter. It can also be said

N. Isanbet was one of the authors of the "Tatar-Russian Dictionary", published in 1950 [10].

This dictionary satisfies the needs of general public in the Tatar-Russian dictionary, including the vocabulary from the year of 1950 to 1966. True, the dictionary volume is small (20 thousand words). Because, as we know, many words were excluded from the dictionary, as they do not exist in the literary language.

Nevertheless, according to some aspects of lexicographic processing, this dictionary is of higher quality than the "Tatar-Russian Dictionary", published in 1966. For example, in the dictionary issued in 1950, examples, composite lexical units and phraseological material are given separately, while they are all mixed up in the 1966 dictionary [21]. Translations are more accurate and specific.

Therefore, this dictionary has not lost its significance to this day.

The scientist put much effort into the study of literary works. His articles, dedicated to the collections of works by G. Tukay [6], [8], [22], [23], are really important. In these articles, he reveals serious shortcomings in the publications of G. Tukay's works and shows the ways to correct them. To have an idea of the scholar's work in the field of textology, it is enough to look at his analysis of the shortcomings found in G. Tukay's publications. While studying the texts of these publications, N. Isanbet discovered many shortcomings and classified them: violation of the shape and rhythm of the verse, replacement of one word by another, punctuation errors, spelling errors, morphological errors, incorrect interpretations, chronological errors, etc. [22]. This classification of the publication shortcomings demonstrates great analytical work carried out by N. Isanbet. He did not just classify the shortcomings, but also corroborated his corrections with specific facts. It should be noted that almost all the arguments of the scholar are justified and convincing.

For example, in G. Tukay's publication, there are materials signed by "kafashtatyiush". N. Isanbet doubts that the articles bearing this signature belong to G. Tukay. Because: 1) the linguistic and stylistic features of these articles are not similar to G. Tukay's; 2) the time of these articles' writing coincided with the period when G. Tukay was in the Klyachkin hospital just before his death, even after Tukay's death, the article bearing this signature was published in the journal "Jalt-Jolt" [23]. All this shows that N. Isanbet has worked in the field of textology, he is a scholar who captures the finest features of the text.

N. Isanbet has long been interested in studying ancient manuscripts and texts. As a result of his tireless archaeographic explorations, he has discovered many ancient manuscripts, which have been stored in his personal archives to this day. Of course, the general public expect the scholar to publish them without delay.

It is known that N. Isanbet was the first to discover the poem "Nury Sydur" ("The Light of Hearts") by Muhammedjar the son of Mahmud, the poet of the Kazan Khanate period. Before that, this work had not been known at all. True, Muhammadjar's name is found in scientific research. Professor I. Berezin found the poet's poem called "Tukhfai Mardan" ("The Gift of Men") and gave brief information about its author, presenting excerpts from it in his research [24]. But for some reason, the name of Muhammadjar was not known in the history of Tatar literature before N. Isanbet's publication [4].

The fact that N. Isanbet has found the poem "Nury Sydur" is the discovery of Muhammadjar, made by the general public again.

Regarding the discovery of this manuscript, the scholar wrote a long article "Kazan Khanlygy chory adabiyatynnan Mohammadjar Mahmud ugly asarlare" ("Works of Muhammadjar Son of Mahmud from the Literature of the Kazan Khanate Period") [4].

In this article, N. Isanbet identifies the author of the poem, analyzes the historical conditions of that time, clarifies the structure and language of the work and gives excerpts in the appendix to the article. During the heyday of vulgar socialism in literary criticism, the elevation of the work "Nury Sydur" by Muhammadjar, the poet of the Kazan Khanate period, and its assessment as a valuable literary work required great courage and bravery on the part of N. Isanbet. This should be noted. In general, N. Isanbet has periodically appeared in the press with his articles related to ancient

that every scientist in the Branch treated me well. I saw: there were many people who were friendly, conscious and sympathetic with my work.
However ... in the end, despite the fact that the first volume had been transferred to the book publishing house, the dictionary was not published. The influential linguists L. Zyalyai and R. Gazizov supported the dictionary, compiled by N. Isanbet. But the language sector of the Institute took this work on: the scientists working there agreed that the transfer of this work, carried out by only one person, would be a huge mistake (*See*.: [13]).

manuscripts and literary works. These include one of his recently published work "By shigyrinen shagyirase kem?" ("Who Is the Poetess of This Poem?") [4]. Here, the scholar tells us that he has found one poem, written by the Tatar woman exiled to Siberia, and gives the text of this poem. The scholar writes about its language: "The literary language of Kazan Tatars can be one of the vivid examples of how language was formed in the 18th century and earlier" [4, p. 148].

In 1966, N. Isanbet published an interesting article titled "Ber Tatar avylynyn monnan yuz el elek yazylgan zhyr-koylare" ("Songs and Melodies, Written a Hundred Years Ago, and Coming from One Tatar Village") [25]. This work contains the songs of Nicruts (recruits – in old Russia, those who were called up for military service), created and recorded in the village of Yangildino in 1853–1875. Analyzing these songs, the scholar gives a vivid idea of the spiritual life in Tatar villages of that time.

Describing the nature of these songs, N. Isanbet writes: "Thus, this notebook of songs, created a hundred years ago, shows that in the past we had a rite of Nicrut send-off, which was celebrated with large feasts with special tunes-edifications in the recruits' honor. Perhaps, if these edifications were found in other places, they could be called songs of a certain genre" [25, p. 151].

The aforementioned works by the scholar show him as a tireless researcher who has actively collected, studied and investigated ancient manuscripts and literary works.

Conclusion

In a short article, of course, it is impossible to cover all aspects of N. Isanbet's multifaceted work in the field of Tatar philology. But his work in various branches of Tatar philology that we have managed to describe clearly shows N. Isanbet as a philologist of wide erudition, deep knowledge and great thoughts.

References

1. Ganiev, F. (1969). *Isanbet – tel galime* [Isanbet as a Linguist]. Pp. 122–125. Kazan Utlary. No. 12. (In Tatar)

2. Ganiev, F. (1969). *Adipnen tatar tel beleme olkasendage eshchanlege* [The Writer's Activities in the Field of Tatar Linguistics]. Adip ham galim. Pp. 74–86. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

3. Safina, E. I. (2020). *Tatar leksikografiyasen yana baskychka kutargan galim (Fuat Ganievnen tuuyna 90 el)* [The Scientist Who Raised Tatar Lexicography to a New Level (90th Birth Anniversary of Fuat Ganiev)]. Tatarica. No. 2 (15), pp. 141–149. (In Tatar)

4. Isanbet, N. (1941). *Kazan khanlygy chory adabiyatynnan Mohammadjar Mahmud ugly asarlare* [Works of Muhammadjar Son of Mahmud from the Literature of the Period of the Kazan Khanate]. Sovet adabiyaty. No. 4, pp. 68–79. (In Tatar)

5. Isanbet, N. (1958). *Kharef ham imlabyznyn gyulmi nigezlare khakynda* [On the Scientific Basis of Our Primers and Spelling]. Sovet Tatarstany. Oct. 14. (No. 243). (In Tatar)

6. Isanbet, N. (1966). *Tukaynyn monarchy chykkan zhyentyklaryna kermagan kayber shigyrlare* [Tukay's Poems Which Haven't Been Published Yet]. Kazan Utlary. No. 4, pp. 124–126. (In Tatar)

7. Isanbet, N. (1967). *By shigyrinen shagyirase kem?: 18 gasyr tatar poeziyase urnaklarennan* [Who Is the Poetess of This Poem? From the Works of 18th-Century Tatar Poetry]. Kazan Utlary. No. 1, pp. 147–148. (In Tatar)

8. Isanbet, N. (1969). *Tukaynen alegacha iglan itekmagan ber shigere* [Tukay's Poem Which Hasn't Been Declared Yet]. Kazan Utlary. No. 4, pp. 128–132. (In Tatar)

9. *Tatar khalyk makallare* (1959–1967) [Tatar Folk Proverbs]. No. 1–38670 v 3-kh tomakh: keresh suz ham anlatmalar belan. Sost. N. Isanbet. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

10. *Tatarsko-Russkiy slovar' = Tatarcha-Ruscha suzlek: soderzhit okolo 20 000 slov* (1950) [Tatar-Russain Dictionary]. Sost. R. Gazizov, N. Isanbet, G. Ishmuhametov. Kazan, filial AN USSR, IYALI. 339 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Russian)

11. Isanbet, N. (1989). *Tatar telenen frazeologik suzlege = Frazeologicheskiy slovar' tatarskogo yazyka: 2 tomda* [Phraseological Dictionary of the Tatar Language: In 2 Vol.]. T. 1. 465 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

12. Isanbet, N. (1990). *Tatar telenen frazeologik suzlege = Frazeologicheskiy slovar' tatarskogo yazyka: 2 tomda* [Phraseological Dictionary of the Tatar Language: In 2 Vol.]. T. 1. 495 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

13. Khabutdinova, M. M. (2024). *Pochemu ne byl opublikovan pervyi tolkovyi slovar' tatarskogo yazyka Naki Isanbeta?* [Why Wasn't the First Explanatory Dictionary of the Tatar Language by Naki Isanbet Published?]. Teoriya yazyka I mezhkelturnaya kommunikatsiya. No. 2 (53), pp. 291–312 (In Russian)

14. Isanbet, N. (1949). *Tatar telenen anlatmaly suzlege (prospect)* [The Explanatory Dictionary of the Tatar Language: Prospectus]. TSPN IYALI im. G.Ibragimov AN RT. F.5. Op. 19. D. 52. 30 L. (In Tatar)

15. Baskakov, N. A. (1952). *Karakalpakskiy yazyk* [The Karakalpak Language]. T. 2. 544 p. Fonetika I morfologiya. Ch. 1. Chasti rechi I slovoobrazovanie. (In Russian)

16. Zakiev, M. Z. (1964). *K voprosu "kategorii" padezha v tyurkskikh yazykakh* [On the Issue of "Cate-

gory” of the Case in Turkic Languages]. Problemy tyurkologii i istorii vostokovedeniya. Pp. 207–219. Kazan, izd-vo Kazan. un-ta. (In Russian)

17. Zinnatulina, K. Z. (1968). *Zalogi glagola v sovremennom tatarskom literaturnom yazyke: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk.* [Verb Voices in the Modern Tatar Literary Language: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan, 37 p. (In Russian)

18. *Yash buyn: Bashkort alifbahy* (1926) [Young Generation: The Bashkir ABC]. Kh. Sagdi, N. Isanbet. 64 p. Moscow, Tsentr. izd. Narodov SSSR. (In Bashkir)

19. *Yash buyn: uku kitaby* (1926) [Young Generation: A Textbook]. Kh. Sagdi, N. Isanbet. 112 p. Moscow, Tsentr. izd. Narodov SSSR. (In Tatar)

20. *Yana maktap: tatarcha alifba* (1927) [New School: The Tatar ABC]. Kh. Sagdi, N. Isanbet. 72 p. Ufa, Bashkniga. (In Tatar)

21. *Tatarsko-Russkiy slovar’* (1966) [Tatar-Russain Dictionary]. Okolo 38000 slov. 863 p. AN SSSR. Kazan. in-t yazyka, literatury i istorii. Moscow, Sov. entsiklopediya. (In Tatar, in Russian)

22. Isanbet, N. (1945). *Tukaynyn songy basmasy turynda* [About Tukay’s Last Publication]. Sovet adabiyaty. No. 5, pp. 59–73. (In Tatar)

23. Isanbet, N. (1949). *Tukaynyn prozasy* [Tukay’s Prose]. Sovet adabiyaty. No. 7, pp. 102–107. (In Tatar)

24. Berezin, I. N. (1846). *Opisanie turetsko-tatarskikh rukopisei, khranyashchikhsya v bibliotekakh S-Peterburga* [Description of Turkish-Tatar Manuscripts Stored in the Libraries of St. Petersburg]. ZHMNP. Ch.1. otd. 3. (In Russian)

25. Isanbet, N. (1966). *Ber Tatar avylynyn monnan yuz el elek yazylgan zhyr-koylare* [Songs and Melodies, Written a Hundred Years Ago, in One of Tatar Villages]. Kazan Utlary. No. 11, pp. 141–151. (In Tatar)

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТ – ТЕЛ ГАЛИМЕ[1]

Фуат Әшрәф улы Ганиев,
Татарстан Фәннәр академиясенең
Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., Карл Маркс ур., 12 нче йорт,
m5183405@yandex.ru.

Әлеге мәкаләдә Фуат Әшраф улы Ганиев (1930–2016) тарафыннан Нәкый Исәнбәтнең (1899–1992) татар филологиясенең төрле тармакларындагы эшчәнлеге өйрәнелә, татар тел белеменә, тюркологиягә караган эзләнүләре бәяләнә. Н. С. Исәнбәтнең киң эрудицияле, тирән белемле һәм зур эшләр күрсәткән галим-филолог булганы исбатлана.

Ф. Ә. Ганиев – «татар грамматикасы, лексикологиясе һәм лексикографиясе тарихында тирән эз калдырган тел белгече, тормышын төрки татар тел белеме проблемаларын өйрәнүгә багышлаган һәм Татарстанда гына түгел, чит төбәкләрдә, илләрдә дә танылу яулаган, үз фәнни мәктәбен булдырып, югары квалификацияле белгечләр әзерләүгә һәм гыйльми эшчәнлекне оештыруга күп көч куйган олпат галим»[2]. Ул 1930 елның 1 августында Башкортстанның Салават районы Нәсибаш авылында дөньяга килә. Бабасы Шәяхмәт белән татар халкының күренекле язучысы һәм зур галиме Нәкый Исәнбәтнең әнисе Таибә абыстай – бертуганнар.

Төп төшенчәләр: тюркология, татар тел белеме, лингвистик концепция, Нәкый Исәнбәт

Сылтама өчен: Ганиев Ф.Ә. Нәкый Исәнбәт – тел галиме // Tatarica. 2025. № 1 (24). 7–19 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-7-19

Кереш

Нәкый ага Исәнбәтнең эшчәнлегендә, мәгълүм булганча, борынгы кулъязмаларны өйрәнү, әдәби текстларны тикшерү шактый зур урын алып тора ([4], [5], [6], [7], [8] һ.б. – *М. Х.*) Ул шулай ук татар халык мәкальләрен һәм әйтемнәрен җыеп, классификацияләп, аларга тиешле аңлатмалар биреп, татар рухи культурасын фундаменталь хезмәтләр белән

[1] Бу мәкаләнең беренче редакциясе 1969 елда «Казан утлары» журналында басылып чыкты [1], тулыландырган варианты шул ук елны җыентыкта дөнья күрде [2]. Автор вафат булу сәбәпле, мәкаләнең структурасы, ике вариантын чагыштырып, редактор М. М. Хәбетдинова тарафыннан журнал таләпләренә туры китереп төзелде, библиографик исемлеккә төзәтмәләр кертелде.

[2] Ф. Ә. Ганиев турында *кара*: [3].

баетты ([9]). Шуның белән бергә сүзлекләр төзү эшендә дә ул актив катнашты [10], ([11] – *М. Х.*) һәм хәзерге көндә татар теленең зур аңлатмалы сүзлеген төзи[3]. Ул сүзлекнең аңлатма-проспекты СССР Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында саклана [14].

Боларның барысы да гомуми тел белеменә, тюркологиягә, татар тел белеменә таянып эш итүне, авторда билгеле бер лингвистик концепциянең булуын таләп итәләр. Шуңа күрә дә Н. Исәнбәт эшчәнлегендә татар тел белеменә, тюркологиягә караган эзләнүләр шактый урын биләп тора. Н. Исәнбәт үзе язганча, «үксез бала үз кендеген үзе кисәр» дигәндәй, аңа бу эшләрне эшләү, ягъни тел белеменә караган теоретик проблемаларны ачыклау практик мәсьәләләрне хәл итү өчен кирәк була.

Бу эзләнүләр белән беркадәр генә танышу да Н. Исәнбәтнең татар тел белеме өлкәсендә зур әзерлекле лингвист булуын һәм тел белеменең югарыда әйтелгән өлкәләрен үстерүе турында сөйлиләр.

Н. Исәнбәт үзенең хезмәтләрендә, бигрәк тә сүзлеккә караган материалларында татар теленең агглютинатив тел булуын искә төшереп, аны башка тел схемасы белән, башка тел аршыны белән үлчәмәскә чакыра. Әгәр бер телне өйрәнгәндә-тикшергәндә, аңа башка тел схемасы белән якын киленсә, ул телдәге үзенчәлекле яклар ачыкланмый кала, шул телдә булмаган күренешләр телнең кимчелеге итеп карала башлый. Шулай итеп, тел өйрәнүдәге методик кимчелек методологик кимчелеккә – вульгар социологизмга китерә.

Материал һәм методлар

Н. Исәнбәт үзенең әсәрләрендә теге яки бу дәрәҗәдә татар теле грамматикасы мәсьәләләренә туктала. Без аның бөтен грамматик концепциясен тикшерүне үзебезнең бурыч итеп куймыйбыз. Аның грамматик карашлары хәзерге көндә зур үсеш алган грамматика фәне югарылыгында торалар. Шуның белән бергә аның грамматик карашларында татар теле грамматикасы өчен генә түгел, ә бөтен тюркология өчен дә шактый оригиналь булган фикерләр бар, һәм кайбер тел күренешләренә яңачарак килү күренә.

Фикер алышу

Н. Исәнбәт бөр сүз төркеме итеп йөртелгән исемнәрнең шул сүз төркеменә сыешып бетмәвен күрсәтеп үтә. Төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә дә күп кенә исемнәрнең сыйфат ролендә, сыйфат булып килүен телнең бер үзенчәлеге итеп саный: «Исемнәр (сыйфат урынында килгәндә, мондый бәйләнеш аңлатмада күрсәтелеп китә: *тимер каләм (тимер* — сыйфат функциясендә)» [14, б. 20].

Тюркологиядә бу мәсьәлә буенча бердәм фикер юк: бер төр белгечләр мондый тип исемнәрне бары исем генә дип, икенче бер галимнәр исемнәрнең сыйфат ролендә килүе дип, өченче төр галимнәр исем белән сыйфатның аерылып җитмәвенең нәтиҗәсе дип карыйлар.

Исемнәрнең сыйфат булып килүләре башка телләр өчен дә чит күренеш түгел. Мәсәлән, инглиз телендә *алтын, таш, көмеш* тибындагы сүзләр шулай ук контекстка карап сыйфат мәгънәсен дә бирәләр. Инглиз теле белгечләре, германистлар моны конверсия дип, ягъни сүзнең бер сүз төркеменнән икенче сүз төркеменә күчеп яңа сүз ясавы дип карыйлар.

Үзенең морфологик мәгънәсе белән киң мәгънәле булган шундый тип исемнәрне тар мәгънәгә кайтарып калдырмау, һичшиксез, телнең үзенчәлегенә туры килгән оригиналь фикер булып тора.

Н. Исәнбәтнең *лы-ле, сыз-сез* һ. б. ш. төрдәге кушымчалар турындагы карашы да зур игътибарга лаек. Тюркологиядә бу кушымчаларның грамматик һәм семантик асылы Һаман да әле анык билгеләнмәгән. Күпчелек галимнәр аларны сүз ясаучы кушымчалар рәтенә кертәләр. Мәсәлән, күренекле тюрколог профессор Н. А. Баскаков шул карашны яклый [15, б. 188–194].

Әмма тел фактлары мондый төр кушымчаларның, сүз ясау белән беррәттән, күбрәк грамматик форма ясарга сәләтле икәнен күрсәтә. Әйтик, *сез* кушымчасы *ямьсез* дигән вакытта яңа сүз, яңа лексик берәмлек ясый. Ә инде *өстәлсез калдык* дигән тезмәдәге *сез* кушымчасы бернинди дә лексик-семантик мәгънә белдерми, чөнки ул сүз аерым лексик мәгънәгә ия булган яңа бер лексик берәмлек – исем дә, сыйфат та түгел. Ул бары грамматик мәгънәне генә белдерә, ягъни «өстәл» сүзенең «сез» кушымчасы ярдәмендә ясалган формасы

[3] Н. Исәнбәтнең аңлатмалы сүзлегенең язмышы турында М. М. Хәбетдинова авторлыгындагы «Почему не был опубликован первый толковый словарь татарского языка Наки Исанбета?» мәкаләдән таныша аласыз [13].

гына булып тора. Бу күренешнең үз сәбәпләре һәм шартлары бар. Бу кушымчаларның шундый нечкә үзенчәлеге, контекстка һәм сүзенә карап, яңа лексик берәмлек тә һәм яңа грамматик форма да ясый алуын Н. Исәнбәт бик оста тотып алган, һәм ул бу турыда 1949 нчы елда ук инде болай язган: **«Лы-ле, сыз-сез** кушымчаларының кулланылуы һәр урында китерелми, бәлки мөстәкыйль мәгънәгә ия булган сүз төсен алганда гына китерелә... «җирле» сүзе үзенең морфологик төрләнеше буенча «җиргә ия», «җире бар» дигәнне белдерә, бу мәгънә морфологик төрләнеш буенча үзеннән-үзе аңлашылганлыктан, бу ягы белән аны сүзлеккә алып торуның кирәге дә юк... «өстәлсез», «чүлмәксез» һ. б. шуның шикелле гомуми тәртиптә һәр сүзгә ялгап, кушып була торган кушымчалы формалар сүзлектә урын алмыйлар» [14, б. 10].

Инде килеп 1960 нчы елда проф. М. З. Зәкиев бу мәсьәләгә тукталып, аларны, сүз ясау сәләте белән беррәттән, грамматик мәгънәләр белдерергә дә мөмкиннәр дип саный. Грамматик мәгънә тәгъбир иткәндә алар килеш формалары ясыйлар дип раслый [16]. Хәзерге татар теле белемендә бу фикер үскәннән-үсә бара.

Мәгълүм булганча, татар теленең сүзләр байлыгында кушма сүзләр, кушма лексик берәмлек зур урын тота. Мәсәлән, кушма сүзләр фигыльләрнең абсолют күпчелеген тәшкил итә. Тамыр һәм ясалма сүзләр якынча биш меңнән артмый [17, б. 14], ә кушма һәм тезмә фигыльләрнең саны исә берничә дистә меңнән артып китә. Башка төрки телләрдә дә шундый ук хәл. Ләкин ни өчендер төрки тел грамматикаларында бу күренеш бөтенләй исәпкә алынмый диярлек һәм алар сүзлекләрдә дә бирелми. Тюркологларның күбесе кушма сүзләрне, бигрәк тә кушма фигыльләрне яңа лексик берәмлек, яңа сүз дип санамыйлар, ә бары грамматик форма дип кенә карыйлар. Шундый структур типтагы кушма сүзләр, мәсәлән, һинд, япон телләрендә дә бар. Һинд һәм япон теле белгечләре аларны аерым сүз, лексик берәмлек итеп карыйлар һәм сүзлекләрдә аларны аерым мәкалә итеп бирәләр.

Н. Исәнбәт, күпчелек тюркологлардан аермалы буларак, кушма һәм тезмә фигыльләрне аерым сүз, лексик берәмлеккә кертә. Ул болай яза: «Кушма фигыльләр ике яки өч сүздән кушылып яңа мәгънә барлыкка китерү ягыннан әһәмиятле урын тоталар. Аларда саннан сыйфатка әверелеш бар. Мәсәлән, ике фигыльдән ясалган *алып килү, эчеп җибәрү, белеп калу* кебекләр. Мондый кушма фигыльләр эчендәге сүзләр кушылмыйча, аерым язылсалар да, мөстәкыйль берәр мәгънәгә ия булганлыктан, я бу сүзләр үз рәтләрендә урын алып аңлатылырга, я бер фигыль астында аерым сызык белән башланган юлларда бирелергә тиеш» [14, б. 22].

Шулай ук Н. Исәнбәт үзенең хезмәтләрендә уңышлы гына грамматик терминнар тәкъдим итә.

Мәсәлән, «фигыль наклонениесе» дип йөртелгән термин урынына «фигыль авышы», хәзерге көндәге грамматикаларда «хосусый яки препозитив кисәкчәләр» дигән термин урынына «ал кисәкчә» дигән сүз куллана.

Совет властеның беренче елларында (киң массаларны грамотага өйрәтү, культурага тарту иң актуаль һәм әһәмиятле эш була һәм шул вакытта яңа, рациональ методларга нигезләнгән әлифбалар, дәреслекләргә зур ихтыяҗ туа. Бу эштән татар укымышлыларының алдынгы вәкилләре читтә калмыйлар.

Шул чорда Н. Исәнбәт тә, укыту эшләре алып бару белән беррәттән, татар һәм башкорт мәктәпләре өчен әлифбалар, дәреслекләр төзи [18], [19], [20]. Н. Исәнбәтнең Һ. Сәгъди белән бергәләп язган башкорт әлифбасы ул вакыт өчен беренче әлифбалардан санала һәм башкорт теленең әлифбалары арасында күренекле урын алып тора. Н. Исәнбәт белән Һ. Сәгъди әлифбалары революциягә кадәрге күпчелек әлифбалардан бик нык аерыла. Бу әлифбалар рациональ методларга, тулы сүзне тоташтан уку принцибына нигезләнгәннәр. Ул чорда бу дәреслекләр мәктәпләрдә иң төп кулланмалар булып тордылар.

Н. Исәнбәт татар теленең орфография проблемалары белән күптән кызыксынып килә. Бу кызыксыну аның беренче төзегән әлифбаларыннан ук башлана.

Галим татар мәкальләрен үз эченә алган 3 томлы капиталь хезмәт бастырып чыгарды [9]. Үзенең күләме һәм эчтәлеге ягыннан бу хезмәт дөньякүләм танылган шундый мәкаль сүзлекләре белән беррәттән тора.

Китапта җыеп бирелгән мәкальләр татар рухи культурасының бай һәм күпкырлы булуын ачык күрсәтәләр. Бу гаҗәп зур һәм фундаменталь хезмәт турында кайбер мәкаләләр басылды инде. Шулай да бу хезмәт

лингвистик күзлектән чыгып тиешенчә бәяләнмәгән әле[4].

Без биредә бу эшнең тел белеменә караган кайбер моментларын искәртеп китмәкче булабыз. Җыентыкларда искиткеч күп тел байлыгы тупланган. Мәкальләрнең саны берничә дистә меңнән артып китә.

Бу хезмәттә, татар теленең структурасын, системасын, морфологик һәм синтаксик төзелешен өйрәнү-тикшерү өчен, бик бай материал тупланган. Телнең табигый төзелеше беренче чиратта мәкальләрдә чагыла. Гасырлар буена чарланып-эшкәртелеп килгән мәкальләрнең архитектоникасы татар тел төзелешенең иң нечкә үзенчәлекләрен ачарга ярдәм итә. Татар теле белгечләре сүз барган җыентыклардан телнең структурасына караган чын гәүһәрләрне бик күпләп табалар һәм табачаклар. Җыеп әйткәндә, хезмәттә тупланган мәкальләр, татар теленең грамматикасын тикшерү өчен, иң ышанычлы чыганакларның берсен тәшкил итә.

Шуның белән бергә, мондагы мәкальләрнең тарихи грамматиканы өйрәнү өчен дә кыйммәте зур. Хезмәттә күп кенә мәкальләрнең якынча барлыкка килү һәм яшәеш чоры күрсәтелә. Бу исә тарихи грамматикага караган кайбер мәсьәләләрне ачыклау эшен шактый җиңеләйтә. Шулай ук мәкальләрнең эчтәлегеннән, лексик-стилистик һәм синтаксик үзенчәлекләреннән чыгып та диахроник грамматиканың күп кенә якларын күзалларга була.

Хезмәтнең лексикология һәм лексикография өчен дә әһәмияте бик зур.

Халык теленнән һәм күп төрле әдәби чыганаклардан җыелган берничә дистә мең мәкальләрдә лексиканың төрле катлавына караган бик күп сүзләр һәм фразеологик берәмлекләр табарга мөмкин: борынгы һәм тарихи сүзләр, диалекталь сүзләр, төрле-төрле алынмалар һ. б. ш. Мәкальләр эчендә хәзерге көндә телдә кулланылмаган, яисә бары борынгы истәлекләрдә һ. б. ш. гына кулланыла торган сүзләр дә очрый. Бу фактлар исә җыентыкта китерелгән мәкальләрнең сүзлекләр өчен, аерым алганда аңлатмалы сүзлек өчен, иллюстрация материалы буларак, бай хәзинә тәшкил итүен күрсәтә. Шуның белән бергә мәкальләр теге яки бу үзенчәлекле сүзнең мәгънәсен ачарга да ярдәм итә.

[4] Соңгы елларда бу сүзлеккә нигезләнеп язылган җитди хезмәтләр исемлеге белән М. М. Хәбетдинова мәкаләсендә таныша аласыз [12, 294, 305–312].

Бу хәл җыентыктагы мәкальләрнең лексикография эше өчен дә зур әһәмияте булуы турында сөйли.

Мәкальләр шулай ук борынгы һәм тарихи сүзләрнең якынча кулланылыш чорын билгеләргә мөмкинлек бирәләр һәм шуның белән бергә тарихи лексикология өчен дә бай чыганак булып торалар. Мәсәлән, *Чуртан чарыкчының утын күрмәс (чарыкчы* – төнлә чыра яндырып балык тотучы), *Ялгыз агач урман булмас, ялгыз кирпеч корган булмас (корган* – таш койма, ныгытма), *Юлдашы яхшының улҗа ләсасы яхшы (улҗа* – табыш, трофей), *Түрә сикерсә, кыргын килә (кыргын* – эпидемия).

Мондый типтагы сүзләрнең барысына да аңлатма бирелә һәм бу хәл тикшеренүченең эшен җиңеләйтә.

Җыентыкларда китерелгән мәкальләр, диалектларны, бигрәк тә диалекталь лексиканы өйрәнү өчен, үзенә бер төрле чыганак булып тора. Күпчелек мәкальләрнең кулланылу урыны күрсәтелгәнлектән, андагы сүзләрнең кайсы сөйләшкә яки диалектка каравы бик җиңел ачыклана. Җыентыкта һәр диалекталь сүзгә аңлатма бирелә. Мәсәлән, түнелү (йөз чөерү), ирмәк (күңелле, кызык), черәшү (үзсүзләнү), ырамлы (үрчемле), пыжыту (шиңдерү) һ. б. ш.

Билгеле булганча, төрле тип сүзлекләр арасында иң авыры – аңлатмалы сүзлек төзү. Бу эш, югары фәнни-теоретик хәзерлек белән беррәттән, искиткеч күп материал туплауны сорый. Аңлатмалы сүзлеккә сүзләр байлыгы һәм тиешле материал җыю өчен, бер кешедән дистәләрчә еллар буена дәвам иткән титаник хезмәт таләп итә. Н. Исәнбәт бүгенге көндә бу эшне башкарып чыккан. Ул телнең төрле чыганакларыннан энҗе бөртекләрен чүпләп җыеп, аңлатмалы сүзлек өчен искиткеч бай материал җыйган.

Сүзлеккә кертелә торган барлык төр сүзләр һәм фразеологик берәмлекләр аерым карточкаларга алынган.

Анда һәр сүзнең һәм фразеологик берәмлекнең мәгънәсе күрсәтелеп, мисаллар китерелгән һәм белешмәләр бирелгән.

Галим туплаган төрле структурадагы һәм стильдәге сүзләрнең саны 80 меңнән артып китә һәм шулай ук аның тарафыннан искиткеч бай фразеология җыйналган. Хәзерге көндә Н. Исәнбәт ул сүзлекне төзү принципларын ачыклап, карточкалардагы гаҗәеп киң материал нигезендә, аңлатмалы сүзлек төзү өстендә

эшли. Бу сүзлек үзенең төзелеше ягыннан В. Дальның иҗади үстерелгән рус теле сүзлеген хәтерләтәчәк.

Практик яктан уңайлылыкны күздә тотып, Н. Исәнбәт бу сүзлекне ныклы әлифба тәртибендә төзи. Сүзнең аңлатмасы исә иң элек хәзерге мәгънәсен бирүдән башлап, үткән заманга таба бару тәртибендә төзелә. Мәгънә аңлатмасыннан соң, аерым X абзац белән, бу сүзгә бәйләнешле тәгъбирләр, фразеология, канатлы сүзләр, идиомалар бирелә.

Аңлатмалы сүзлек 4 томда планлаштырылган[5].

Н. Исәнбәт шулай ук 1950 нче елны басылып чыккан «Татарча-русча сүзлек»не төзүдә катнашкан авторларның берсе [10].

Бу сүзлек 1950 елдан алып 1966 нчы елга кадәр киң җәмәгатьчелекнең һәм укучы массаның татарча-русча сүзлеккә булган ихтыяҗын канәгатьләндереп килде. Дөрес, сүзлекнең күләме зур түгел (20 мең сүз). Чөнки, мәгълүм булганча, ул сүзлектән, әдәби телдә яшәми дип, бик күп сүзләр төшереп калдырылган.

Шулай да бу сүзлек, лексикографик эшкәртелешнең кайбер яклары буенча, 1966 елда чыккан «Татарча-русча сүзлек»тән югары тора. Мәсәлән, 1950 нче елгы сүзлектә мисаллар, кушма лексик берәмлекләр һәм фразеологик материал аерып бирелгән, 1966 нчы елгы сүзлектәгечә [21] бергә бутап бирелмәгән. Тәрҗемәләр, нигездә, төгәл һәм конкрет.

Шуңа күрә дә бу сүзлек үзенең әһәмиятен бүгенге көнгәчә югалтмаган.

Галим әдәби әсәрләрнең текстын өйрәнү буенча да шактый зур эшчәнлек күрсәтә. Бигрәк тә аның Г. Тукай әсәрләренең җыентыклары чыгу уңае белән язылган мәкаләләре игътибарга лаек [6], [8], [22], [23]. Ул бу мәкаләләрдә Г. Тукай басмаларындагы җитди кимчелекләрне ачып салып, аларны төзәтү юлларын күрсәтә. Галимнең текстология өлкәсендәге эшчәнлеген күз алдына китерү өчен, аның Г. Тукай басмасындагы кимчелекләргә анализ бирүенә күз салу да җитә. Басмадагы текстларны лингво-стилистик тикшерү барышында Н. Исәнбәт анда күп төрле кимчелекләр таба, аларны классификацияли: шигырь калыбын һәм ритмын бозу, бер сүзне икенче сүз белән алыштыру, тыныш билгеләрен ялгыш кую, орфографик хаталар, морфологик хаталар, ялгыш аңлатмалар, хронологик хаталар һ. б. [22]. Басмадагы кимчелекләрне классификацияләп бирү үзе генә дә Н. Исәнбәтнең бик күп аналитик эш башкаруын сөйли. Н. Исәнбәт кимчелекләрне классификацияләп кенә калмый, бәлки ул кимчелекләрне конкрет фактлар китереп дәлилли. Әйтергә кирәк, галимнең дәлилләренең барысы да диярлек нигезле һәм ышандырыргыч.

Мәсәлән, Г. Тукай басмасында «кәфәштатыюш» имзасы белән бирелгән материаллар бар. Н. Исәнбәт бу имза белән китергән мәкаләләрнең Г. Тукайныкы булуы шикле дип таба. Чөнки: 1) ул мәкаләләрнең тел-стиль үзенчәлекләре Г. Тукайга туры килми; 2) бу мәкаләләрнең язылу вакыты Г. Тукайның үләр алдыннан Клячкин больницасында яту көннәренә туры килә, хәтта Тукай үлгәч тә бу имза белән «Ялт-йолт» журналында мәкалә чыга [23]. Болар барсы да Н. Исәнбәтнең текстология өлкәсендә эшләвен, тексттагы бик нечкә үзенчәлекләрне тотып ала торган галим икәнен исбатлыйлар.

Н. Исәнбәт борынгы кульъязмалар, текстлар белән күптән шөгыльләнеп килә. Ул үзенең тынгысыз археографик эзләнүләре нәтиҗәсендә байтак борынгы кульъязмалар таба һәм алар хәзерге көндә аның шәхси көтепха- нәсендә саклана. Әлбәттә, киң җәмәгатьчелек бу кульъязмалар турында галимнән тизрәк публикацияләр бирүне көтә.

Билгеле буганча, Н. Исәнбәт Казан ханлыгы чоры шагыйре Мәхмүд углы Мөхәммәдьярның «Нуры сыдур» исемле поэмасын беренче булып

[5] Нәкый Исәнбәт хәтирәләреннән: «Аңлатмалы сүзлек эшләрем үз өемә генә сыймый башлагач һәм машинкалау, редакцияләү эшләренә килеп терәлгәч, мин сүзлегемнең беренче проспектын төзеп, филиалның ишеген кактым. (Бу әле киң проспект түгел, чамаларын белү өчен алдан бирелгәне генә иде.) Һәм, татар теленең аңлатмалы тулы сүзлегемне чыгарышырга булышлык итүләрен үтенеп, филиалга мөрәҗәгать иттем. Партиянең өлкә комитеты да филиалга бу эшемдә миңа ярдәм итәргә тәкъдим иткән иде. Аннары тагын филиалда һәр галим минем белән яхшы мөгамәләдә дип әйтерлек. Күрәм: яхшы күңелле, аңлы һәм минем эшемә дә теләктәш кешеләр анда да җитәрлек.
Ләкин...» Нәтиҗәдә 1 томы китап нәшриятына тапшырылса да, сүзлек басылмый кала. Абруйлы телчеләр Л. Җәләй, Р. Газизов Н. Исәнбәт төзегән сүзлекне яклап чыктылар. Ләкин Институтның тел секторы бу эшне үз өстенә йөкли: биредә эшләгән галимнәр бу эшне бер кешегә тапшыру белән чикләнү бик зур хатага төшү булыр иде дигән фикергә киләләр. (*Кар.*: [13]).

таба. Моңа кадәр ул әсәр фәнгә бөтенләй билгеле булмый. Дөрес, Мөхәммәдьярның исеме гыйльми тикшеренүләрдә очрый. Профессор И. Н. Березин шагыйрьнең «Төхфәи мәрдан» исемле поэмасын таба һәм үзенең тикшеренүләрендә аның авторы турында кыскача мәгълүмат бирә һәм ул әсәрдән өзекләр китерә [24]. Әмма ни өчендер татар әдәбияты тарихына Н. Исәнбәт публикациясенә кадәр Мөхәммәдьяр исеме кереп китә алмый [4].

Н. Исәнбәтнең «Нуры сыдур» поэмасын табуы киң җәмәгатьчелеккә Мөхәммәдьярны яңадан ачу булып тора.

Галим бу манускриптны табу уңае белән, «Казан ханлыгы чоры әдәбиятыннан Мөхәммәдьяр Мәхмүд углы әсәрләре» дигән зур мәкалә яза [4].

Бу мәкаләдә Н. Исәнбәт поэманың авторын билгели, ул вакыттагы тарихи шартларга анализ бирә, әсәрнең төзелешен һәм телен ачыклый, мәкаләгә кушымта итеп өзекләр бирә. Әдәбият белемендә вульгар социологизм чәчәк аткан чорда Казан ханлыгы чоры шагыйре Мөхәммәдьярның «Нуры сыдур» әсәрен күтәреп чыгу һәм аны кыйммәтле әсәр дип билгеләү Н. Исәнбәттән үзенә күрә батырлык һәм кыюлык таләп итә. Моны билгеләп үтмичә булмый. Гомумән, Н. Исәнбәт матбугат битләрендә борынгы кулъязмаларга һәм әдәби әсәрләргә караган мәкаләләре белән әледән-әле чыгышлар ясап тора. Шундыйларга соңгы вакытта басылып чыккан «Бу шигырьнең шагыйрәсе кем?» дигән хезмәтен күрсәтергә мөмкин [4]. Монда галим Себергә җибәрелгән татар хатыны тарафыннан иҗат ителгән бер шигырь табуы турында сөйли, ул шигырьнең текстын бирә. Аның теле турында галим болай дип яза: «Казан татарларының әдәби теле XVIII гасырда һәм аннан да элек күптән формалашып килгән булуына бик матур мисалларның берсе була ала» [4, 148 б.].

Шулай ук Н. Исәнбәт 1966 елда «Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре» [25] дигән бик кызыклы мәкалә бастырып чыгара. Бу хезмәттә 1853 нче ел белән 1875 нче еллар арасында Янгилде авылында чыгарылган, анда язып алынган никрут җырлары китерелә һәм алар шактый киң тикшерелә. Шул җырларга анализ ясап, галим ул чор татар авылларының рухи тормышын бик калку итеп күз алдына китереп бастыра.

Бу җырларның характерын билгеләп, Н. Исәнбәт болай дип яза: «Шулай итеп, йөз ел элекке бу җыр дәфтәре бездә үткәндә никрутлар озату йоласы булуын, аның зур мәҗлесләр белән үзенә багышлап чыгарылган махсус наз дип аталган җыр-көйләр белән уздырылганын күрсәтә. Ихтимал ки, бу назлар башка җирләрдә дә табылса, аларны үзенә бер жанр җырлар дип тә атап була торгандыр» [25, 151 б.].

Югарыда сүз барган хезмәтләр галимнең борынгы кулъязмаларны, әдәби әсәрләрне актив җыючы, барлаучы һәм тикшерүче тынгысыз галим икәнен күрсәтәләр.

Нәтиҗәләр

Кыска гына мәкаләдә Н. Исәнбәтнең татар филологиясе өлкәсендәге күпкырлы хезмәтенең бөтен яклары турында сөйләп бетереп булмый, әлбәттә. Әмма язучының татар филологиясенең төрле тармакларындагы югарыда күрсәтелгән эшчәнлеге дә аның киң эрудицияле, тирән белемле һәм зур эшләр күрсәткән галим-филолог булуын бик ачык исбатлый.

Әдәбият

1. Ганиев Ф. Исәнбәт – тел галиме // Казан утлары. 1969. №12. 122–125 б.
2. Ганиев Ф. Әдипнең татар тел белеме өлкәсендәге эшчәнлеге // Әдип һәм галим. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 74–86 б.
3. Сафина Э. И. Татар лексикографиясен яңа баскычка күтәргән галим (Фуат Ганиевнең тууына 90 ел) // Tatarica. 2020. №2 (15). 141–149 б.
4. Исәнбәт Н. Казан ханлыгы чоры әдәбиятыннан Мөхәммәдьяр Мәхмүд углы әсәрләре // Совет әдәбияты. 1941. № 4. 68–79 б.
5. Исәнбәт Н. Хәреф һәм имлабызның гыйльми нигезләре хакында // Совет Татарстаны. 1958. 14 окт. (№ 243).
6. Исәнбәт Н. Тукайның моңарчы чыккан җыентыкларына кермәгән кайбер шигырьләре // Казан утлары. 1966. № 4. 124–126 б.
7. Исәнбәт Н. Бу шигырьнең шагыйрәсе кем?: XVIII гасыр татар поэзиясе үрнәкләреннән // Казан утлары. 1967. № 1. 147–148 б.
8. Исәнбәт Н. Тукайның әлегәчә игълан ителмәгән бер шигыре // Казан утлары. 1969. № 4. 128–132 б.
9. Татар халык мәкальләре: [№ 1–38670]: 3 томда: кереш сүз һәм аңлатмалар белән / җыючысы һәм төзүчесе Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959–1967.
10. Татарско-русский словарь = Татарча-русча сүзлек: содержит около 20 000 слов / [төз. Р. Газизов, Н. Исәнбәт, Г. Ишмухаметов]; Казан.

филиал АН СССР, ИЯЛИ. Казань: Татгосиздат, 1950. 339 с.

11. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге = Фразеологический словарь татарского языка: 2 томда / [Фәнни ред. В. Х. Хаков]. Т. 1. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 465 б.

12. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге = Фразеологический словарь татарского языка: 2 томда / [Фәнни ред. В. Х. Хаков]. Т. 2. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 495 с.

13. Хабутдинова М. М. Почему не был опубликован первый толковый словарь татарского языка Наки Исанбета? // Теория языка и межкультурная коммуникация. 2024. Выпуск 2 (53). С. 291–312.

14. Исәнбәт Н. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге (проспект). 1949. // ЦПН ИЯЛИ им. Г.Ибраһимов АН РТ. Ф.5. Оп. 19. Д. 52. 30 Л.

15. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. 2. Фонетика и морфология. Ч. 1. Части речи и словообразование. 1952. 544 с.

16. Закиев М. З. К вопросу «категории» падежа в тюркских языках // Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1964, С. 207–219 б.

17. Зиннатуллина К. З. Залоги глагола в современном татарском литературном языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Казань, 1968. 37 с.

18. Яшь буын: Башкорт әлифбаһы / Һ. Сәгъди, Н. Исәнбәт. М.: Центр. изд. народов СССР, 1926. 64 б.

19. Яшь буын: уку китабы / Һ. Сәгъди, Н. Исәнбәт. М. : Центр. изд. народов СССР, 1926. 112.

20. Яңа мәктәп: татарча әлифба / Һ. Сәгъди, Н. Исәнбәт. Уфа : Башкнига, 1927. 72 б.

21. Татарско-русский словарь [Текст]: Около 38000 слов / АН СССР. Казан. ин-т языка, литературы и истории. Москва: Сов. энциклопедия, 1966. 863 с.

22. Исәнбәт Н. Тукайның соңгы басмасы турында // Совет әдәбияты 1945. №5. 59–73 б.

23. Исәнбәт Н. Тукайның прозасы // Совет әдәбияты 1949. №7. 102–107 б.

24. Березин И. Н. Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С-Петербурга. ЖМНП, 1846. Ч.1. отд. 3.

25. Исәнбәт Н. Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре // Казан утлары. 1966. № 11. 141–151 б.

НАКИ ИСАНБЕТ – ЯЗЫКОВЕД[1]

Фуат Ашрафович Ганиев,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан,
Россия, 420111, г. Казань, ул. Карла Маркса, д. 12,
m5183405@yandex.ru.

В статье Фуатом Ашрафовичем Ганиевым (1930–2016) систематизированы сведения о многогранной деятельности Наки Исанбета (1899–1992) на ниве татарской филологии, особое внимание уделяется анализу его вклада в татарское языкознание и тюркологию. Доказано, что Н. Исанбет проявил себя как талантливый ученый-филолог.

Ф. А. Ганиев – лингвист, «оставивший глубокий след в истории татарской грамматики, лексикологии и лексикографии, посвятивший свою жизнь изучению проблем тюрко-татарского языкознания и получивший признание не только в Татарстане, но и за рубежом, создавший свою научную школу, приложивший немало усилий для подготовки высококвалифицированных специалистов и организации научной деятельности»[2]. Автор статьи родился 1 августа 1930 г. в деревне Насибаш Салаватского района Башкортостана. Его дед Шаяхмет был братом Таибы абыстай, матери известного писателя и ученого Наки Исанбета.

Ключевые слова: тюркология, татарское языкознание, лингвистическая концепция, Наки Исанбет

Для цитирования: Ганиев Ф.А. Наки Исанбет – языковед // Tatarica. 2025. № 1 (24). С. 7–19. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-7-19

---

[1] Первая редакция этой статьи увидела свет в журнале «Казан утлары» («Огни Казани») в 1969 г. [1], вторая дополненная версия была опубликована в юбилейном сборнике [2]. В связи с уходом из жизни автора, структура статьи была перестроена в соответствии с требованиями нашего журнала редактором М. М. Хабутдиновой, в библиографию были внесены уточнения.

[2] *Подр. см.*: [3].